

Bewonersinitiatieven: partnerschap tussen burgers en overheid

Imrat Verhoeven & Evelien Tonkens*

1 Inleiding

Zelfredzaamheid, verantwoordelijkheden laten aan betrokken burgers en een compacte overheid zijn volgens voormalig minister Donner de nieuwe sleuteltermen voor participatie en burgerschap:

‘Bij het mobiliseren van burgers en maatschappelijke organisaties gaat het om vormen van zelfbeheer in wijken en dorpen van publieke voorzieningen of zelfbestuur bij het inrichten van de openbare ruimte. (...) De opstelling van bestuurders, ambtenaren en lokale professionals die de bewoners faciliteren of met hen samenwerken is hierin essentieel. De uitdaging voor bestuurders, ambtenaren en professionals is om burgers in staat te stellen om verantwoordelijkheid en initiatief te nemen. (...) Het vereist effectieve terugtred en de aanvaarding van de uitkomst van de besluitvorming door betrokkenen, ook wanneer men vreest dat verkeerde keuzen worden gemaakt. De overheid dient zich te beperken tot wat haar taak is: zorg voor de publieke zaak, onderwijs, veiligheid en openbare orde, maar zal voor het overige meer vertrouwen moeten geven en verantwoordelijkheden laten aan betrokken burgers.’ (Ministerie van BZK 2011, 14-15)

Geïnspireerd door het idee van *Big Society* in het Verenigd Koninkrijk (Blond 2009) zoekt de minister naar wegen om als overheid minder te doen, vanuit de veronderstelling dat burgers dan actiever worden. Burgers moeten in staat worden gesteld om verantwoordelijkheid en initiatief te nemen. Een belangrijke vraag hierbij is: hoe ver gaat de overheid bij dat ‘in staat stellen’? De minister is ambivalent hierover. Enerzijds burgers faciliteren en met hen samenwerken, zoals in een activerende verzorgingsstaat (Tonkens 2009) en anderzijds zo min mogelijk overheid, omdat de verzorgingsstaat te veel van burgers heeft overgenomen en daarmee hun ‘creativiteit, betrokkenheid en oplossingsvermogen verloren gaat’ (Ministerie van BZK 2011, 14).

De ambivalentie van de minister typeert heel mooi het huidige Angelsaksisch georiënteerde academische debat over deze kwestie, waarin we twee stromingen kun-

* Imrat Verhoeven is postdoc onderzoeker aan de afdeling Sociologie en Antropologie, Universiteit van Amsterdam/AISSR. Correspondentiegegevens: Dr. I. Verhoeven, Oudezijds Achterburgwal 185, 1012 DK Amsterdam, i.verhoeven@uva.nl. Evelien Tonkens is hoogleraar actief burgerschap aan de afdeling Sociologie en Antropologie, Universiteit van Amsterdam/AISSR. Correspondentiegegevens: Prof. dr. E. Tonkens, Oudezijds Achterburgwal 185, 1012 DK Amsterdam, e.h.tonkens@uva.nl.

nen waarnemen. Voortbordurend op het werk van Alexis de Tocqueville legt de eerste stroming veel nadruk op spontaan initiatief van burgers dat van onderop ontstaat in vrijwillige associaties, die zich bekwamen in 'het samen oplossen van gezamenlijke problemen' (Kruiter 2010, 19). De overheid of professionals hebben bij dit proces alleen een voorwaardenscheppende taak. Ze dienen zo veel mogelijk op hun handen te zitten, omdat anders het gevaar dreigt dat zij taken van burgers gaan overnemen (Putnam 2000; Skocpol 2003). De tweede stroming claimt dat ook een activerende overheid belangrijk kan zijn voor de activiteiten van burgers. Zelfs in de Verenigde Staten werkt de overheid al langdurig met burgers samen aan beleidsgestuurde projecten. Hierbij komen verschillende morele werelden en logica's samen, wat tot overheersing en overname van vrijwilligheid kan leiden, maar ook tot complementariteit, afstemming, vruchtbare samenwerking en ondersteuning (Eliasoph 2009; Lichterman 2005).

Binnen het academische debat nemen Putnam en Skocpol a priori een sceptische positie in over een activerende overheid en een toenemend belang van professionals. Beide vormen volgens hen vooral een belemmering voor de onderlinge betrokkenheid die burgers van onderop initiëren. Eliasoph en Lichterman zijn op dit punt minder uitgesproken. Het is bij hen een open vraag of deze bemoeienis de betrokkenheid van burgers verzwakt of juist ondersteunt, overneemt of stimuleert, afhankelijk maakt van of in staat stelt tot. In dit artikel zullen we deze open benadering hanteren.

Er is de afgelopen jaren binnen de context van de activerende Nederlandse verzorgingsstaat (Tonkens 2009) veel geld geïnvesteerd in het stimuleren van bewonersinitiatieven in achterstandswijken. Met inzet van voucherregelingen en wijkbudgetten worden bewoners gemobiliseerd om initiatieven te nemen in hun buurt. Dit beleid biedt een goede empirische testcase voor de mate van overheidsbemoeienis die bewonersinitiatieven kunnen verdragen. Om dit te onderzoeken stellen we de volgende vraag: 'Is activering van bewonersinitiatieven door de overheid productief of juist contraproductief voor participatie?'

Bij het beantwoorden van deze vraag maken we gebruik van ons onderzoek naar activering van bewonersinitiatieven binnen de Amsterdamse wijkaanpak¹ (Tonkens en Verhoeven 2011). We hebben daarin onder andere een analyse gemaakt van de representativiteit van de initiatiefnemers en de aard van hun initiatieven, van het type relaties dat ontstaat tussen burgers en overheid, en van de persoonlijke ontwikkeling die bewoners al dan niet ervaren door het nemen van deze initiatieven. Bij elkaar bieden deze drie elementen de mogelijkheid om onze vraag te beantwoorden. Een slechte afspiegeling van de bevolking, initiatieven met een beperkte reikwijdte, ontevredenheid over de relaties met de overheid, alsmede gebrek aan persoonlijke ontwikkeling duiden op een contraproductieve rol of, in het omgekeerde geval, op een productieve rol van de overheid bij het stimuleren van bewonersinitiatieven. Voordat we de resultaten presenteren, beschrijven we eerst het Amsterdamse beleid en leggen we onze onderzoeksmethode uit.

2 Activering van bewonersinitiatieven in de Amsterdamse achterstandswijken

In navolging van het rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), *Vertrouwen in de buurt* (2005), besluit de regering in 2007 tot een proces van 'sociale herovering' in veertig achterstandswijken verspreid over achtien steden. Een van de investeringen in deze wijken over de periode 2008-2011 is een bedrag van 95 miljoen euro voor wijkbudgetten om bewonersinitiatieven mee te stimuleren. Bewoners uit de veertig wijken kunnen zo'n wijkbudget aanvragen om een initiatief te nemen in hun buurt. Amsterdam behoort tot de steden met het hoogste aantal achterstandswijken. De regering wijst aanvankelijk vijf wijken aan. Daarbinnen wordt in 24 buurten met bewonersinitiatieven gewerkt. In de periode september 2008 tot eind 2011 ontvangt de gemeente in totaal ongeveer 17,1 miljoen euro om in deze wijken te investeren, waarvan ruim 12,5 miljoen (73 procent) rechtstreeks beschikbaar is voor de uitvoering in de buurten (O+S Amsterdam 2011).

De centrale stad heeft een aantal algemene beleidsdoelen geformuleerd. Het eerste uitgangspunt in 2008 was 'meer, bredere en betere bewonersparticipatie'. 'Meer' staat voor een grotere groep actieve bewoners en 'breder' voor een meer diverse groep dan degene die vaak al actief is; 'beter' gaat over kwalitatief betere participatie (Gemeente Amsterdam 2008a, 11; 2008b, 104). In dezelfde periode formuleert de gemeente het uitgangspunt: 'Laat duizend bloemen bloeien'. Ze wil zo veel mogelijk bewoners in staat stellen om initiatieven te nemen (zie ook 'breder' hierboven) (Gemeente Amsterdam 2008a, 11). Vanaf het begin worden bewonersinitiatieven opgevat als een middel dat een bijdrage levert aan verbetering van de kwaliteit van leven in de buurt. Bovendien worden ze opgevat als een doel op zich, dat bijdraagt aan de ontwikkeling van sociaal kapitaal (Gemeente Amsterdam 2009, 6) en aan het ontwikkelen van vaardigheden door initiatieven te nemen (Gemeente Amsterdam 2008a, 19). Naast deze doelen hecht de centrale stad in haar beleid veel waarde aan ondersteuning door ambtenaren en sociale professionals bij het genereren van ideeën voor initiatieven, bij het aanvragen van een budget en bij de uitvoering van een initiatief. De mate van ondersteuning in deze fase kan variëren: burgers kunnen een initiatief helemaal zelf uitvoeren, ze kunnen een professional inhuren voor advies, of ze kunnen met professionals als partners samenwerken (Gemeente Amsterdam 2009, 6). De verschillende elementen van het beleid sinds 2008 benadrukken dat bewonersinitiatieven een uitdrukking vormen van een 'sterke civil society', waarin het initiatief in beginsel van bewoners komt en instituties hen ondersteunen (Gemeente Amsterdam 2008a, 6-9; 2009, 4).

De beleidsdoelen en de ondersteuningsstructuur krijgen verschillende invullingen in de voorheen negen – en na de fusie van mei 2010 vijf – stadsdelen waarin de 24 buurten vallen. Sommige stadsdelen voegen beleidsdoelen toe en ze geven allemaal op hun eigen manier vorm aan de ondersteuningsstructuur. Bij de ondersteuning heeft een aantal stadsdelen speciale participatiemakelaars aangesteld, terwijl andere tijd hebben vrijgemaakt bij hun ambtenaren of sociale professio-

nals. De intensiteit van de ondersteuning varieert per stadsdeel (Van Ankeren, Tonkens en Verhoeven 2010, 33).

3 Methode

Voor dit artikel gebruiken we ons kwantitatieve empirische materiaal dat is ontleend aan een face-to-face-enquête gehouden onder 289 initiatiefnemers die een budget hebben ontvangen in de periode begin september 2008 tot en met juni 2010. Uit de gegevens van de stadsdelen over deze periode bleek dat er in totaal 1211 initiatieven waren gehonoreerd, die door 745 unieke initiatiefnemers werden genomen – vrij veel mensen hebben dus meerdere malen een initiatief gehonoreerd gekregen en uitgevoerd. Wij hebben (via een per stadsdeel gestratificeerde randomvolgorde) vrijwel alle 745 respondenten uit deze populatie benaderd.² Na drie keer op verschillende dagdelen langs de deur te gaan en daar bovenop nog meerdere malen telefonisch contact te zoeken, zijn er 472 potentiële respondenten bereikt. Hiervan wilden er 183 niet meewerken. Aldus zijn er 289 mensen geënquêteerd, een uiteindelijke responsratio van 61 procent. Er zijn geen aanwijzingen voor selectieve non-respons.³ Daarom beschouwen wij alle bevindingen over de initiatiefnemers als representatief voor de populatie van bewoners die in onze onderzoeksperiode initiatieven hebben ingediend (zie verder de methodologische bijlage in Tonkens en Verhoeven 2011). We hebben ook kwalitatief onderzoek gedaan onder 49 van de 289 geënquêteerden door semigestructureerde diepte-interviews. Dit materiaal wordt in dit artikel vanwege de beperkte ruimte soms genoemd, maar niet met citaten uitgewerkt.

Ons onderzoek heeft een zeer rijke hoeveelheid materiaal opgeleverd. Er zitten echter ook beperkingen aan. Kort gezegd, is de belangrijkste beperking dat we alleen bewoners hebben gesproken die een initiatief hebben ingediend en dit ook nog gehonoreerd hebben gekregen. Dit geeft mogelijk een positieve bias, want dit zijn vermoedelijk relatief tevreden mensen: zij hebben kunnen doen wat ze wilden doen. We hadden ook graag niet-gehonoreerde initiatiefnemers willen spreken om mogelijke onvrede op het spoor te komen. Dat was echter niet mogelijk, doordat er geen gegevens beschikbaar waren van bewoners die niet zijn gehonoreerd. Ook zou het interessant zijn geweest om te spreken met deelnemers aan initiatieven en met mensen in de buurt die wel belanghebbenden zijn, maar toch niet meededen. Gezien het korte tijdsbestek en de beperkte middelen was het niet mogelijk om deze groepen te onderzoeken.

4 De Amsterdamse initiatiefnemers en hun initiatieven

De initiatiefnemers

De gemeente wil een brede en diverse groep bewoners activeren met haar beleid. Het bereiken van zo'n brede groep is een ambitieuze doelstelling, omdat onderzoek naar verschillende vormen van participatie uitwijst dat de deelname vrijwel altijd selectief is: er doet een beperkte groep burgers aan mee. Onderzoek naar politieke participatie laat bijvoorbeeld zien dat opleiding, sekse, etniciteit en leef-

tijd beïnvloeden wie er deelneemt aan verkiezingen, aan protest, aan het beïnvloeden van politici via direct contact en aan deliberatieve vormen van participatie zoals interactieve beleidsvorming (Verba, Schlozman en Brady 1995; Norris 2002; Dekker 2000; Bovens en Wille 2011; Burns, Schlozman en Verba 2001; Dalton 1996; Fennema e.a. 2001). Inkomen kan politieke participatie ook beïnvloeden, maar is in zijn effect meestal sterk gecorreleerd aan opleiding (Brady, Verba en Schlozman 1995). Specifieker voor bewonersinitiatieven weten we dat spontaan initiatief zonder overheidsinterventie vooral een zaak is van hoger opgeleiden (Hurenkamp, Tonkens en Duyvendak 2006), dat migranten graag initiatieven nemen binnen hun eigen groep en dat mensen die al actief zijn in de buurt sterker geneigd zijn om een budget aan te vragen (Tonkens 2009). De kern uit deze bevindingen is dat hoger opgeleide autochtone mannen van boven de vijftig het sterkst geneigd zijn om aan verschillende vormen van participatie deel te nemen. Is de gemeente erin geslaagd om deze selectiviteit te doorbreken en een bredere groep bewoners te interesseren voor bewonersinitiatieven?

De gemeente is vrij succesvol geweest in het bereiken van een bredere groep deelnemers (zie tabel 1). De meerderheid is vrouw (61 procent), bijna de helft is onder de vijftig (48 procent), de helft heeft lager of middelbaar onderwijs gevolgd (50 procent) en een vrij grote groep heeft een laag inkomen (32 procent). In totaal is 60 procent van de initiatiefnemers autochtone Amsterdammers. Vergeleken met bevolkingsstatistieken van de gemeente (O+S Amsterdam 2010) zijn de autochtone Amsterdammers overgerepresenteerd (50 procent in de bevolking versus 60 procent in de groep initiatiefnemers). Toch geldt voor initiatiefnemers van Surinaamse, Antilliaanse, Turkse en Marokkaanse herkomst dat ze vergeleken met de Amsterdamse bevolking goed zijn gerepresenteerd (Surinamers en Antillianen 10,5 procent van de bevolking versus 12 procent initiatiefnemers, Turken 5,3 procent van de bevolking versus 5 procent initiatiefnemers, en Marokkanen 9 procent van de bevolking versus 12 procent initiatiefnemers). De goede representatie van de vier belangrijkste migrantengroepen steekt duidelijk af tegen andere participatievormen, waarvan we weten dat ze daarin veel slechter zijn vertegenwoordigd. Het zijn vooral nieuwe Amsterdammers van andere herkomst dan deze vier groepen die minder goed zijn gerepresenteerd door de overrepresentatie van autochtone Amsterdammers.

Andere opvallende kenmerken van de initiatiefnemers zijn woontijd en buurtbinding. Uit onderzoek van Wuthnow (1998) blijkt dat woontijd invloed heeft op maatschappelijke betrokkenheid: hoe langer iemand ergens woont, des te groter de kans op betrokkenheid. Hetzelfde geldt voor hechting aan de buurt. Bewoners die een negatief beeld hebben van de buurt of van andere buurtbewoners zullen minder snel geneigd zijn om een initiatief te nemen dan bewoners met een positief beeld (vgl. Van der Graaf en Duyvendak 2009). Veel initiatiefnemers wonen lang in de buurt (zie tabel 2). Maar liefst 25 procent woont tussen de 10 en 20 jaar in de buurt en 33 procent zelfs tussen de 20 en 50 jaar. Ter vergelijking: de gemiddelde woontijd in de stad ligt al jaren rond de 8,1 jaar en er is altijd sprake van een aanzienlijk bevolkingsverloop door vestiging en vertrek (O+S Amsterdam 2010). De initiatiefnemers vormen dus een harde kern binnen hun buurt. De

Imrat Verhoeven & Evelien Tonkens

Tabel 1. *Persoonlijke kenmerken in procenten (N = 289)*

<i>Sekse</i>	
Man	39%
Vrouw	61%
<i>Leeftijd^a</i>	
18-30	8%
30-40	19%
40-50	21%
50-60	22%
60-70	18%
70+	12%
<i>Herkomst[*]</i>	
Nederland	60%
Suriname/Antillen	12%
Marokko	12%
Turkije	5%
Overige	11%
<i>Opleidingsniveau^b</i>	
Lager	14%
Middelbaar	36%
Hoger	50%
<i>Bruto inkomen^c</i>	
Laag	32%
Modaal	58%
Hoog	10%

^a N = 288; ^b N = 286; ^c N = 273.

* Bij herkomst zijn tweede generatie mensen van Marokkaanse, Turkse of overige herkomst niet bij Nederlanders meegerekend om vertekening in het aandeel autochtonen te voorkomen. Bij mensen van Surinaamse en Antilliaanse herkomst zijn alleen diegenen opgenomen die niet in Nederland zijn geboren.

meesten van hen hebben bovendien geen verhuisplannen op de korte termijn: 57 procent zegt voor altijd op het huidige adres te willen blijven wonen, terwijl slechts 6 procent verwacht binnen een jaar te gaan verhuizen.

Deze verknochtheid aan de buurt zien we ook terug in de buurtbinding (zie tabel 2). De initiatiefnemers voelen zich heel erg thuis, zijn tevreden met hun buurt en verwachten dat de buurt zich positief zal ontwikkelen. De betrokkenheid van andere bewoners bij de buurt beoordelen ze als net voldoende. Opvallend is dat de initiatiefnemers bij alle indicatoren vrijwel op het gemiddelde van de Amsterdamse bevolking zitten, zo leert vergelijking met leefbaarheidsonderzoek van de gemeente (Dienst Wonen, Zorg en Samenleven Amsterdam 2009, 24, 35). De stevige buurtbinding en de lange woonduur roepen het beeld op van een sterk in de buurt verankerde groep mensen, die het logisch vinden om zich als initiatiefne-

Tabel 2. *Woonduur, buurtbinding, activiteiten en lidmaatschappen (N = 289)*

<i>Woonduur</i>	
0-5 jaar	20%
5-10 jaar	18%
10-20 jaar	25%
20-50 jaar	33%
> 50 jaar	4%
<i>Buurtbinding (gemiddelden op schaal 0-10)</i>	
Tevredenheid met de buurt	7,4
Thuis voelen in de buurt	8,0
Beoordeling betrokkenheid andere buurtbewoners	6,1
Beeld ontwikkeling van de buurt in de komende jaren	6,9
<i>Aantal activiteiten per respondent in de afgelopen 12 maanden</i>	
2-5	22%
6-7	30%
8-9	32%
10-11	16%
<i>Aantal lidmaatschappen per respondent</i>	
0	7%
1-2	43%
3-4	36%
> 5	14%

mers voor de buurt in te zetten. Dit vooral omdat ze sterk het idee hebben dat de buurt zich de komende jaren positief zal ontwikkelen.

De initiatiefnemers zijn zeer actief binnen andere vormen van participatie, zoals stemmen (93 procent), vrijwilligerswerk in een organisatie (79 procent), bijeenkomsten van het stadsdeel over de buurt bijwonen (76 procent), meedoen aan een initiatief van andere bewoners (73 procent) en nog veel meer.⁴ Van elf onderzochte activiteiten blijkt er niemand die aan geen van alle heeft deelgenomen. De meeste initiatiefnemers doen aan zeer veel activiteiten mee (zie tabel 2). Het gemiddelde aantal activiteiten per respondent is 7,3. Een zeer hoge score, die bevestigt dat mensen die budgetten aanvragen vaak al erg actief zijn. Dit beeld wordt versterkt door de lidmaatschappen van de initiatiefnemers. Zo blijkt 53 procent lid te zijn van een buurtorganisatie of actiegroep, is 52 procent lid van een vrijetijdsorganisatie (sport, hobby) en 43 procent van een belangenbehartigende organisatie (vakbond e.d.). Slechts 7 procent is helemaal nergens lid van, terwijl een substantieel deel lid is van meerdere organisaties (zie tabel 2). Het gemiddelde ligt op 2,7 lidmaatschappen.

Zowel de deelname aan andere activiteiten als de lidmaatschappen maken duidelijk dat de initiatiefnemers qua netwerken over vrij veel sociaal kapitaal beschik-

Imrat Verhoeven & Evelien Tonkens

ken (vgl. Putnam 2000), waardoor ze gemakkelijker een bewonersinitiatief nemen dan mensen met minder netwerk. Voor deze groep zijn beleidsdoelen zoals sociaal-kapitaalvorming overbodig. Toch zijn deze initiatiefnemers belangrijk, omdat ze een maatschappelijke voorhoede in de buurt vormen die andere bewoners bij hun initiatieven betrekken.

De initiatieven

De lijst van bewonersinitiatieven is lang en gevarieerd. We zien dat bewoners buurtfeesten, huiswerkbegeleiding, culturele manifestaties of handwerk cursussen organiseren; dat ze de buurt opknappen met geveltuinen, muurschilderingen, speeltoestellen en opruimacties. Ze geven computerles, organiseren museumbezoek, maken buurtkranten of tentoonstellingen over de buurt. Als we deze variatie categoriseren, valt op dat 38 procent zich richt op sociale activiteiten (denk aan ontmoetingsplekken creëren, huiswerkbegeleiding opzetten, buurtfeesten), met als goede tweede initiatieven die educatief/informerend (13 procent) en op kunst en cultuur gericht zijn (13 procent). Verfraaiing van de buurt scoort beduidend lager (9 procent), vergeleken met onderzoek naar vouchersystemen in minder gedepriveerde buurten (Tonkens en Kroese 2009). Het belangrijkste doel van de initiatieven is mensen met elkaar in contact brengen (40 procent), gevolgd door kennis en informatie bieden (13 procent) en jongeren meer perspectief bieden (11 procent). Zowel de aard van als de bedoelingen met initiatieven wijzen op een sterke oriëntatie van de initiatiefnemers op sociale problemen in de buurt, zoals anonimiteit, isolement en overlast.

Het meest in het oog springende kenmerk is dat veel initiatieven zich richten op andere mensen. Ze worden verbonden door sociale activiteiten, ze krijgen veel informatie en kennis via educatie en er wordt met andere mensen gewerkt om sociale problemen tegen te gaan. De initiatieven dragen op deze manier bij aan de ontwikkeling van sociaal kapitaal, zoals we dat kennen uit de bekende definitie van Robert Putnam (2000): sociale netwerken, sociaal vertrouwen en publieke moraal. Ze bevorderen netwerkvorming en verbinden mensen zodat ze elkaar kunnen leren kennen en vertrouwen. Door samen te werken aan het oplossen van sociale problemen kunnen de initiatieven bijdragen aan ontwikkeling van publieke moraal. Hiermee zeggen we uiteraard alleen iets over de sociaal-kapitaal bevorderende aard van de initiatieven en niets over de diversiteit of het sociaal kapitaal van de bredere groep bewoners die naast de initiatiefnemers aan de initiatieven hebben deelgenomen. We hebben hier door onze focus op de initiatiefnemers geen onderzoek naar gedaan. Het is wel aannemelijk dat het gaat om deelnemers die over minder sociaal kapitaal beschikken, omdat de initiatieven zich grotendeels richten op taalachterstanden, isolement, monoculturalisme en overlast.

De bijdrage van initiatieven aan het bevorderen van sociaal kapitaal is kleinschalig in aantallen initiatiefnemers, deelnemende bewoners, budgetten en looptijd (zie tabel 3). Heel vaak worden initiatieven door 1 bewoner opgezet, soms door 2 of 3-5 bewoners. Ook het aantal andere bewoners dat aan initiatieven deelneemt is beperkt. De meeste initiatieven hebben tussen de 1-5 of 5-10 deelnemers. De

Tabel 3. *Initiatiefnemers, deelnemers, budgetten en looptijd (N = 289)*

<i>Aantal initiatiefnemers^a</i>	
Alleen	43%
Met 1 andere persoon	23%
3-5 personen	25%
> 5 personen	9%
<i>Aantal deelnemers^b</i>	
0-5	49%
5-10	24%
10-20	13%
20-50	10%
> 50	4%
<i>Aangevraagd budget^c</i>	
0-1000 euro	18%
1000-2000 euro	20%
2000-5000 euro	31%
5000-10.000 euro	15%
10.000-20.000 euro	10%
> 20.000 euro	6%
<i>Toegekend budget^d</i>	
0-1000 euro	23%
1000-2000 euro	19%
2000-5000 euro	29%
5000-10.000 euro	16%
10.000-20.000 euro	7%
> 20.000 euro	6%
<i>Duur van het initiatief^e</i>	
0-3 maanden	35%
3-6 maanden	29%
6-12 maanden	25%
> 12 maanden	11%

^a N = 286; ^b N = 268; ^c N = 284; ^d N = 277; ^e N = 177 (veel initiatieven waren tijdens het onderzoek nog in volle gang, waardoor we hiervan de looptijd niet konden vaststellen).

kleinschaligheid van de initiatieven is ook terug te vinden in de bedragen die worden aangevraagd (69 procent onder de 5000 euro, gemiddeld aangevraagd bedrag = 8004 euro) en in de toegekende budgetten (71 procent onder de 5000 euro, gemiddeld toegekend bedrag = 6226 euro). Ten slotte is ook de looptijd van de initiatieven beperkt: 64 procent loopt korter dan 6 maanden.

De gevonden kleinschaligheid van de initiatieven lijkt aan te sluiten bij bredere ontwikkelingen in vrijwilligerswerk. Volgens Hustinx (2009, 217) is er sprake van individualisering van het vrijwillig engagement. Mensen worden actief op manie-

ren die aansluiten bij de eigen mogelijkheden, beperkingen, noden en interesses. De bewonersinitiatieven beginnen vaak als een geïndividualiseerde activiteit, om zich vervolgens naar een beperkt aantal andere bewoners te verbreden. Bovendien houdt het initiatief op zodra het doel is bereikt (zie ook Duyvendak en Hurenkamp 2004). Individualisering betekent niet dat mensen volledig autonoom keuzes maken om in actie te komen. Ze worden daarbij op indirecte en soms subtiele wijze beïnvloed door politiek, overheid, maatschappelijke organisaties en media (Beck, Bonns en Lau 2003; Elchardus 2005; Hustinx 2009). In de Amsterdamse praktijk worden bewoners beïnvloed door de begeleiding die zij krijgen bij het opzetten en uitvoeren van een initiatief. De kleinschaligheid is daardoor ook een artefact van het beleid dat erop gericht is om zo veel mogelijk bewoners te laten meedoen. Toch is de diversiteit minder groot dan het beleid suggereert, omdat veel initiatieven meerdere keren door dezelfde initiatiefnemers worden herhaald. Vijftig procent krijgt eenmalig een budget, 22 procent 2 keer, 16 procent 3-5 keer en 12 procent meer dan 5 keer. Veel initiatieven hebben een doel dat voor herhaling vatbaar is en aardig wat initiatiefnemers slagen erin om vaker een budget te krijgen.

5 De overheid als partner

De dynamiek van interacties tijdens initiatieven

Bij de bespreking van het beleid zijn we al even ingegaan op de ondersteuningsstructuur voor bewonersinitiatieven die de gemeente heeft opgezet. Vooronderzoek door Van Ankeren e.a. (2010) maakte duidelijk dat bewoners zijn gemobiliseerd. Mobilisatie nam drie vormen aan: informeren via publiciteitscampagnes, mensen vragen via direct contact, en het oppakken van oudere plannen van bewoners die eerder financieel niet haalbaar bleken te zijn. Bewoners werden niet alleen gemobiliseerd, maar konden ook ondersteuning krijgen bij de aanvraag van een budget of bij de uitvoering van hun initiatief. Eerder onderzoek suggereert dat vooral hulp tijdens de uitvoering zorgvuldig moet worden overwogen. Bewoners kunnen hoge verwachtingen ontwikkelen die niet kunnen worden waargemaakt, en professionals kunnen door hun optreden bewoners frustreren in hun initiatief, bijvoorbeeld door het over te nemen. Daar staat tegenover dat professionele hulp ook het initiatief kan versterken (Van Ankeren, Tonkens en Verhoeven 2010; Wenker 2010; Tonkens e.a. 2011). Allesbepalend is hoe de initiatiefnemers de interacties met deze ondersteuners ervaren (zie tabel 4).

Een eerste element van die interacties zijn de informatiebronnen die bewoners wijzen op de mogelijkheden voor een wijkbudget. Het stadsdeel blijkt de belangrijkste informatiebron te zijn (27 procent). Omdat stadsdelen sterk verschillen in hun vormen van mobilisatie, is het moeilijk te bepalen of bewoners hun informatie ontleen aan publiciteitscampagnes of aan directe contacten met medewerkers van het stadsdeel. Andere belangrijke bronnen van informatie zijn het opbouwwerk (16 procent), bewonersorganisaties (12 procent) en media (11 procent).

Tabel 4. *De dynamiek van interacties tijdens initiatieven in procenten*

	Informatiebron N = 423 ^a	Hulp aanvraag N = 449 ^a	Hulp uitvoering N = 701 ^a
Stadsdeel	27%	38%	20%
Opbouwwerk	16%	18%	13%
Woningcorporatie	5%	7%	7%
Bewonersorganisatie	12%-	11%	9%
Ondernemers	-	3%	7%
Kerk	-	1%	3%
Moskee	-	1%	2%
Buurtbewoners	9%	8%	19%
Vrienden/familie	4%	4%	10%
Media	11%	-	-
Anders	16%	9%	10%
Totaal	100%	100%	100%

^a Het gaat om resultaten van vragen waarbij respondenten meerdere antwoorden konden geven.

In 91 procent van de gevallen blijken de initiatiefnemers hulp te hebben gekregen bij het aanvragen van een budget. Van de 9 procent die deze hulp niet ontving, gaf slechts 1 persoon aan hier behoefte aan te hebben gehad. Wederom blijkt het stadsdeel de belangrijkste institutionele speler voor de initiatiefnemers, op afstand gevolgd door het opbouwwerk en bewonersorganisaties (zie tabel 4). Het wekt geen verbazing dat de medewerkers van het stadsdeel en opbouwwerkers het belangrijkste zijn voor hulp bij de aanvraag. Zij weten immers alles van de procedures, criteria en andere vereisten voor een succesvolle budgetaanvraag.

Bij de uitvoering van hun initiatief heeft 93 procent van de bewoners hulp gekregen. Van de groep die geen hulp ontving had 39 procent daar wel behoefte aan. Vergeleken met hulp bij de aanvraag scoort het stadsdeel veel lager (van 38 procent naar 20 procent), en in mindere mate geldt dat ook voor het opbouwwerk (van 18 procent naar 13 procent) en bewonersorganisaties (van 11 naar 9 procent). Daar staat tegenover dat andere buurtbewoners veel belangrijker worden, gevolgd door vrienden en familie en lokale ondernemers (zie tabel 4). Een vergelijkbare verschuiving zien we ook in de personen of instanties die de initiatiefnemers het belangrijkste vonden (gegevens staan niet in tabel 4): stadsdeel (van 54 procent naar 29 procent), opbouwwerk (van 17 procent naar 12 procent) en buurtbewoners (van 5 procent naar 28 procent). Er treedt bij de uitvoering van initiatieven duidelijk een verschuiving op van institutionele naar maatschappelijke ondersteuning.

Deze cijfers over de interacties zeggen nog niets over de ervaring daarmee. Zijn de initiatiefnemers tevreden of ontevreden over de ondersteuning die zij hebben gekregen? Op een schaal van 0 tot 10 werd hun gevraagd om hun tevredenheid aan te duiden. De resultaten toonden vrijwel geen verschillen voor hulp bij aanvraag of bij de uitvoering van het initiatief. Daarom hebben we een maatstaf geconstrueerd voor tevredenheid met alle ondersteuning. Slechts 5 procent van

de initiatiefnemers is ontevreden (scores 0-5), 25 procent is tevreden (scores 6-7) en 70 procent is zeer tevreden (scores 8-10). Het gemiddelde rapportcijfer is een 8,1.⁵ Het gaat om een zeer harde bevinding, ongeacht verschillen in persoonlijke kenmerken, woontuur, buurtbinding, andere activiteiten en lidmaatschappen van organisaties.

De initiatiefnemers zijn niet alleen tevreden over de ondersteuning door de professionals. Ze worden door hun initiatieven ook positiever over andere mensen in de buurt (69 procent), de overheid (63 procent), het opbouwwerk (53 procent), bewonersorganisaties (52 procent) en in mindere mate woningcorporaties (36 procent). Hierbij geldt voor de visie op andere mensen in de buurt: hoe jonger, hoe positiever en hoe korter de woontuur, hoe positiever. Daarnaast zijn nieuwe Amsterdammers positiever gestemd over het stadsdeel, bewoners en bewonersorganisaties.

Zowel bij de tevredenheid als bij de positievere houding moeten we echter wel bedenken dat we, zoals eerder vermeld, de initiatiefnemers die geen budget hebben gekregen niet hebben gesproken en ook niet weten hoeveel dat er zijn. De kans is aanwezig dat zij minder positief zijn over andere personen en/of instanties en dat zij daarom zijn afgehaakt. Zeker is dit niet, want ze kunnen ook om heel andere redenen afhaken, bijvoorbeeld om persoonlijke redenen van tijd en belasting. Het is dus mogelijk maar niet zeker dat er een positieve bias in ons onderzoek zit wat betreft de ervaringen met andere mensen en instanties, en dat mensen die zijn afgehaakt een ander verhaal hebben.

Sociale opwarming en de vraag om aandacht

Tegen de achtergrond van tevredenheid en een positiever beeld van andere bewoners en instanties zien we dat zich in de verhoudingen tussen burgers en overheid een proces van sociale opwarming voordoet. In plaats van 'koude' relaties met dienstverleners die een paspoort of een rijbewijs vernieuwen of wantrouwige relaties met de politiek, ontstaat er een andere verhouding tussen burgers en overheid. Initiatiefnemers beschouwen de professionals als partners van hun initiatieven. Binnen dit partnerschap zijn initiatiefnemers over het algemeen tevreden als het stadsdeel helder is, vlotte procedures hanteert, correct is bij het nakomen van afspraken, bewoners de ruimte biedt, hen zo veel mogelijk mee laat denken, hen van advies voorziet en meer ondersteuning geeft als zij dat nodig hebben (voor een uitgebreide beschouwing met een analyse van kwalitatief materiaal, zie Tonkens en Verhoeven 2011).

Ondanks het partnerschap raken bewoners uiteraard ook gefrustreerd. De stellingen uit tabel 5 over bureaucratie en gebrek aan autonomie geven deze frustraties weer. De meest problematische ervaringen hebben te maken met de traagheid van de bureaucratie en de communicatie met het stadsdeel.

Onderzoek in drie Amsterdamse buurten laat zien dat de duur van de besluitvorming zeer frustrerend kan zijn voor bewoners. Ze willen graag zo snel mogelijk met hun initiatief aan de slag kunnen (Wenker 2010). Ander onderzoek naar bewonersinitiatieven in drie steden suggereert dat slechte communicatie zeer frustrerend kan zijn. Initiatiefnemers verwachten dat instituties hen serieus

Tabel 5. Instemming met negatieve ervaringen in procenten (N = 289)

<i>(Helemaal) mee eens</i>	
<i>Persoonlijke tijdsproblemen</i>	
Het hele initiatief kostte mij te veel tijd ^a	43%
<i>Te veel bureaucratie</i>	
Het duurde te lang voordat ik wist of ik mijn initiatief kon uitvoeren ^b	35%
Het duurde te lang voor ik het geld kreeg ^c	32%
Het contact met het stadsdeel was te moeilijk ^d	28%
Ik moest te veel bonnetjes inleveren ^e	22%
Het geld aanvragen was te moeilijk ^b	18%
<i>Niet genoeg autonomie</i>	
Andere mensen besloten over dingen waar ik zelf over wilde beslissen	21%
Ik kon niet zelf kiezen waar ik dingen kon kopen of regelen ^f	16%
Andere mensen gingen dingen doen die ik eigenlijk zelf wilde doen ^g	9%
<i>Problemen met andere bewoners</i>	
Andere bewoners wilden mij niet helpen	19%
Mensen uit de buurt waren tegen mijn initiatief	8%

^a N = 275; ^b N = 287; ^c N = 267; ^d N = 280; ^e N = 263; ^f N = 270; ^g N = 286.

nemen. Tekortschietende communicatie wordt door hen vaak geïnterpreteerd als een gebrek aan interesse of aan respect voor hun initiatief (Tonkens e.a. 2011). De problemen met bonnetjes inleveren gaan over bureaucratische verantwoording. Het is een bekende klacht die ook professionals behoorlijk frustrereert (Tonkens 2003; Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 2005). Andere mensen die voor je beslissen en niet zelf kunnen kiezen waar je iets koopt of regelt, verwijst naar de neiging om het initiatief van bewoners over te nemen; een bejegening die bewoners als zeer frustrerend ervaren (Tonkens e.a. 2011). Ten slotte wijzen problemen met het aanvragen van het geld op een te complexe aanvraagprocedure.

Opvallend is dat er geen extreem hoge scores zijn. De initiatiefnemers hebben slechts beperkt negatieve ervaringen met instituties opgedaan. Dat neemt niet weg dat er tijdens de interacties met instituties wel belemmeringen ontstaan die maken dat deze initiatiefnemers het gevoel hebben dat de instanties hen niet serieus nemen als 'samenwerkingspartner'. We merkten eerder al op dat er met het beleid op bewonersinitiatieven in de praktijk een andere relatie tussen burgers en overheid wordt geïntroduceerd. Door het proces van sociale opwarming krijgen de initiatiefnemers het idee dat de overheid hen belangrijk vindt. Ze hebben geregeld contact met de overheid, ze krijgen geld voor een initiatief, de meeste initiatieven worden nuttig gevonden. Sociale opwarming schept echter ook verwachtingen. De belangrijkste verwachting is een 'vraag om aandacht'. Deze richt zich op: waardering, begrip waarom mensen initiatief nemen, beter luisteren, herhaald contact als teken van belangstelling, samenwerking en conti-

nuïteit van de relatie (voor een uitgebreide beschouwing zie Tonkens en Verhoeven 2011).

De vraag om aandacht is deels een reactie op de klachten over gebrekkige communicatie, maar is vooral een ondergewaardeerd gevolg van het proces van sociale opwarming en de relationele verandering tussen burgers en overheid die daarin besloten ligt. Dit blijkt ook uit opmerkingen van bewoners tijdens een ontbijt in de ambtswoning van de burgemeester, waar politici en professionals hen bevroegen op hun ervaringen. Ze gaven aan dat goede ondersteuning tijdens het hele initiatief belangrijk is, dat ze duurzame relaties met professionals willen opbouwen, gebaseerd op vertrouwen en intensieve communicatie, dat ze niet willen worden overvraagd en dat ze hopen dat de instanties voldoende aandacht zullen hebben voor de gemotiveerde bewoners (Gemeente Amsterdam 2008a, 39). Vergelijkbare verwachtingen werden ook gevonden in ander onderzoek (Tonkens e.a. 2011).

6 Ontwikkeling van competenties

Ontwikkeling van competenties is naast bredere participatie en vorming van sociaal kapitaal een belangrijk doel van het Amsterdamse beleid. We hanteren een onderscheid naar ontwikkelingen in kennis, deugden en vaardigheden (Tonkens en Kroese 2008). Kennis hebben we alleen kwalitatief onderzocht en bleek nauwelijks een rol te spelen. Op het terrein van vaardigheden en deugden vinden de initiatiefnemers dat ze door hun initiatief competentier zijn geworden (zie tabel 6). De sterkste vooruitgang vinden we in de ontwikkeling van democratische en bureaucratische vaardigheden en in de ontwikkeling van meer empathie jegens andere bewoners en de overheid en de politiek. Ook hebben ze in iets mindere mate meer sociale reflexiviteit (begrip hoe anderen jou zien) ontwikkeld. Sociale vaardigheden zijn volgens de helft van de initiatiefnemers vooruitgegaan, zowel in de weerbaarheid als in omgaan met kritiek (een teken van respect voor de ander).

Bij de ontwikkeling van competenties zien we geen verschillen voor sekse, leeftijd, opleiding, woonduur, buurtbinding of deelname aan andere activiteiten. Inkomen zorgt voor kleine verschillen, en lidmaatschap van een buurtorganisatie maakt iets uit voor begrip voor de werking van de overheid, hoe andere mensen denken, hoe andere mensen je zien, en omgaan met kritiek. Voor de andere lidmaatschappen geldt: geen effect. Een zeer opvallend verschil wordt veroorzaakt door etniciteit. Zonder uitzondering zijn nieuwe Amsterdammers onder de initiatiefnemers veel sterker van mening dat ze alle genoemde competenties hebben ontwikkeld dan autochtone Amsterdammers.

Tabel 6. Competentieontwikkeling door het initiatief (N = 289)

<i>Democratische vaardigheden</i>	
Ik ben beter geworden in overleg	68%
<i>Bureaucratische vaardigheden</i>	
Ik ben beter geworden in organiseren	62%
<i>Deugden</i>	
Ik begrijp beter hoe andere mensen denken en leven	68%
Ik begrijp beter hoe de overheid en de politiek werken	52%
Ik begrijp beter hoe anderen mij zien	45%
<i>Sociale vaardigheden</i>	
Ik kan beter voor mijzelf opkomen	55%
Ik ben beter geworden in het omgaan met kritiek	51%

Ons kwalitatieve materiaal bevestigt vooral de ontwikkeling in deugden (Tonkens en Verhoeven 2011). Het meest opvallend is een sterke ontwikkeling van empathie, vooral als het gaat om andere mensen. In de hele stad, maar zeker in achterstandswijken, leven mensen van veel culturen door elkaar en vaak ook langs elkaar. Doordat ze burens, straatgenoten en buurtgenoten via hun initiatief leren kennen, krijgen ze meer begrip en waardering voor elkaar en hun culturele verschillen. Ze zijn verwonderd door de ander en vaak positief verrast. Dit geldt overigens niet alleen voor culturele verschillen, maar ook voor allerlei andere situaties waarin mensen in anonimiteit naast elkaar leven. Een ander aspect dat er uit springt is sociale reflexiviteit. Niet alleen qua toenemend begrip hoe anderen je zien, maar ook qua toenemend vermogen in hoe je omgaat met anderen. Onderzoek van Lichterman (2005) maakt duidelijk dat sociale reflexiviteit een schaars goed is, omdat veel groepen en mensen niet goed in staat zijn om hun eigen gewoontes of gedrag in de omgang met anderen te onderkennen en daar iets in aan te passen. Het feit dat we op dit deugdenaspect een positieve ontwikkeling zien bij de initiatiefnemers versterkt hun vermogen om ook in de toekomst makkelijker samen met anderen een initiatief te nemen of iets anders op te zetten.

7 Conclusies

Het activerende beleid van de gemeente Amsterdam heeft geleid tot een groot aantal initiatieven in probleemwijken waar iets doen voor de publieke zaak niet voor zich spreekt. Wat leert ons dit beleid over de rol van de overheid? Is activering van bewonersinitiatieven door de overheid productief of juist contraproductief voor participatie?

Onze eerste indicator bij het beantwoorden van deze vraag zijn de initiatiefnemers en de aard van hun initiatieven. De initiatiefnemers wijken af van het beeld van hoger opgeleide autochtone mannen van boven de vijftig die vaak aan allerlei vormen van participatie deelnemen. Er zijn onder hen meer vrouwen, lager opgeleiden, mensen met een laag inkomen, jongeren en nieuwe Nederlanders. Tegelij-

kertijd is het binnen deze groepen wel een actieve voorhoede die interesse heeft in bewonersinitiatieven. Dit zijn mensen met veel sociaal kapitaal, die bovendien sterk geworteld zijn in de buurt. De aard van de initiatieven van deze actieve voorhoede richt zich sterk op het verbinden van andere mensen, kennis overdragen en het tegengaan van sociale problemen. De meesten van hen zijn gefocust op het verkleinen van taalachterstanden, isolement, monoculturalisme en overlast. We zien hier dus wel selectiviteit van deze participatie ontstaan, zij het op andere kenmerken dan de gebruikelijke participatie-elite. Maar we zien ook dat deze selecte groep andere bewoners in haar kielzog meeneemt als deelnemers aan haar initiatieven. Zo lang er sprake is van getrapte bereik van initiatiefnemers en volledig bereik van deelnemers door de optelsom van initiatieven in een buurt, slaagt deze vorm van participatie beter voor het representativiteitsexamen dan de meeste andere vormen die we kennen.

De tweede indicator is de aard van de relaties die ontstaan tussen burgers en overheid. We zien over het algemeen positieve ervaringen met de interacties en ook een positiever beeld over de overheid en andere instanties. Vanuit het perspectief van de initiatiefnemers ontstaat er een partnerschap met de overheid die meedoet in hun initiatief. Dit partnerschap gaat gepaard met een proces van sociale opwarming en creëert een vraag om aandacht gericht op erkenning en waardering voor de rol die burgers nemen. Ondanks frustraties binnen het partnerschap, kunnen we concluderen dat activering van bewonersinitiatieven leidt tot productieve relaties tussen burgers en overheid.

De derde en laatste indicator is persoonlijke ontwikkeling. De initiatiefnemers vinden dat ze door hun initiatieven een breed scala aan competenties hebben ontwikkeld. De belangrijkste zijn democratische en bureaucratische vaardigheden en deugden zoals empathie en sociale reflexiviteit. Deze competentieontwikkeling bij de initiatiefnemers is opmerkelijk, omdat ze bij aanvang al heel actief waren en actieve burgers meestal al veel competenties bezitten. Ook hier slaat de balans van het activerende beleid positief uit.

Als we het geheel van ontwikkelingen rond de Amsterdamse bewonersinitiatieven overzien, kunnen we concluderen dat activering van bewonersinitiatieven door de overheid productief is voor participatie. Uiteraard betreft het alleen bevindingen over de initiatiefnemers en deden we alleen onderzoek in Amsterdam. Toch kunnen we er uit opmaken dat het afschaffen van ondersteuning, vanuit de *Big Society*-gedachte dat als de overheid alles loslaat de samenleving zelf wel in actie komt, in ieder geval voor achterstandswijken een riskante beleidsstrategie is. Als de steun in de rug wegvalt, voelen deze burgers zich waarschijnlijk in de steek gelaten door de overheid die zij zojuist als een samenwerkingspartner waren gaan beschouwen. Misschien is de minister van Binnenlandse Zaken zich hiervan bewust en is zijn ambivalente houding over faciliteren en samenwerken versus een groot beroep op zelfredzaamheid hierdoor ingegeven.

Noten

- 1 Dit onderzoek is verricht in opdracht van het Programmabureau Wijkaanpak van de gemeente Amsterdam.
- 2 In de stadsdelen die al voldoende in de steekproef vertegenwoordigd waren, hoefden in totaal 64 initiatiefnemers niet meer benaderd te worden.
- 3 Qua representativiteit voor de stadsdelen bedragen de verschillen tussen de populatie en de steekproef maximaal 3 procent als gevolg van een kleine oververtegenwoordiging van de stadsdelen waar iets minder initiatieven zijn gedaan.
- 4 Andere activiteiten waren: zonder betaling andere mensen iets leren (70 procent), mensen helpen in de buurt die het slechter hebben (69 procent), oudere of zieke burens helpen (64 procent), de buurt opruimen of schoonmaken (61 procent), een handtekeningactie (57 procent), meehelpen op school (45 procent) en ergens tegen protesteren (39 procent).
- 5 N = 279.

Literatuur

- Ankeren, M. van, E.H. Tonkens en I. Verhoeven, 2010, *Bewonersinitiatieven in de krachtwijken van Amsterdam. Een verkennende studie*. Amsterdam: Hva/UvA.
- Beck, U., W. Bonns en C. Lau, 2003, 'The theory of reflexive modernization. Problematic, hypotheses and research programme'. *Theory, Culture and Society*, 20 (2): 1-33.
- Blond, P., 2009, *The Ownership State. Restoring excellence, innovation and ethos to the public services*. Londen: ResPublica and Nesta.
- Bovens, M. en A. Wille, 2011, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Brady, H.E., S. Verba en K. Lehman Schlozman, 1995, 'Beyond SES: a resource model of political participation'. *American Political Science Review*, 89 (2): 271-294.
- Burns, N., K. Schlozman en S. Verba, 2001, *The private roots of public action*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Dalton, R.J., 1996, *Citizen politics. Public opinion and political parties in advanced industrial democracies*. Chatham, NJ: Chatham House Publishers.
- Dekker, P., 2000, 'Politieke participatie'. In: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de democratie*, Den Haag: Sdu, 77-92.
- Dienst Wonen, Zorg en Samenleven Amsterdam, 2009, *Wonen in Amsterdam 2009 Leefbaarheid*. Amsterdam: Dienst Wonen, Zorg en Samenleven Amsterdam.
- Duyvendak, J.W. en M. Hurenkamp, 2004, *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep.
- Elchardus, M., 2005, 'Tegenstellingen en conflicten in de symbolische samenleving'. In: P. Dekker (red.), *Maatschappelijke tegenstellingen en de civil society*, Driebergen: Stichting Synthesis, 33-55.
- Eliasoph, N., 2009, 'De destructieve vrijwilliger. Vrijwilligerswerk in hybride organisaties'. In: G. Buijs, P. Dekker en Marc Hooghe (red.), *Civil society tussen oud en nieuw*, Amsterdam: Aksant, 128-150.
- Fennema, M., J. Tillie, A. van Heelsum, M. Berger en M. Wolf, 2001, 'De politieke integratie van etnische minderheden in Nederland'. *Migrantenstudies*, 17 (3): 142-157.

Imrat Verhoeven & Evelien Tonkens

- Gemeente Amsterdam, 2008a, *Bewonersparticipatie in de wijkaanpak 2008*. Amsterdam: Programmabureau Amsterdamse wijkaanpak, gemeente Amsterdam.
- Gemeente Amsterdam, 2008b, *Amsterdams Uitvoerings Programma Wijkaanpak '08-'09*. Amsterdam: programmateam Amsterdamse wijkaanpak.
- Gemeente Amsterdam, 2009, *Bewonersparticipatie in de wijkaanpak 2009*. Amsterdam: Programmabureau Amsterdamse wijkaanpak, gemeente Amsterdam.
- Graaf, P. van der en Jan Willem Duyvendak, 2009, 'Thuisvoelen in stedelijke vernieuwing – Buurthechting in Nederlandse achterstandswijken'. *Sociologie*, 5 (2): 261-276.
- Hurenkamp, M., E. Tonkens en J.W. Duyvendak, 2006, *Wat burgers bezielt. Een onderzoek naar burgerinitiatieven*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam/Nicis Kenniscentrum Grote Steden.
- Hustinx, L., 2009, 'De individualisering van het vrijwillig engagement'. In: G. Buijs, P. Dekker en Marc Hooghe (red.), *Civil society tussen oud en nieuw*, Amsterdam: Aksant, 211-224.
- Kruiter, A.J., 2010, *Mild despotisme. Democratie en verzorgingsstaat door de ogen van Alexis de Tocqueville*. Amsterdam: Van Gennep.
- Lichterman, P., 2005, *Elusive togetherness. Church groups trying to bridge America's divisions*. Princeton/Oxford: Princeton University Press.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken, 2011, *Integratie, binding en burgerschap*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Norris, P., 2002, *Democratic Phoenix. Reinventing political activism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- O+S Amsterdam, 2010, *Amsterdam in cijfers 2010*. Amsterdam: Dienst Onderzoek en Statistiek.
- O+S Amsterdam, 2011, *Monitor bewonersinitiatieven juni 2011*. Amsterdam: Dienst Onderzoek en Statistiek.
- Putnam, R.D., 2000, *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Skocpol, T., 2003, *Diminished democracy: from membership to management in American civic life*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Tonkens, E., 2003, *Mondige burgers, getemde professionals. Marktwerking en professionaliteit in de publieke sector*. Amsterdam: Van Gennep.
- Tonkens, E., 2009, *Tussen onderschatten en overvragen. Actief burgerschap en activerende instituties in de wijk*. Amsterdam: SUN Trancity – destadwijkstudies.
- Tonkens, E., T. Kampen, M. Ridderhof de Wilde en I. Verhoeven, 2011, *Abandonment: towards a micro-sociology of interactions between volunteers and institutions*. Paper presented at the International RC21 conference 'The struggle to belong'. Dealing with diversity in 21st century urban settings, Amsterdam, 7-9 juli 2011.
- Tonkens, E. en G. Kroese, 2008, *Oefeningen in burgerschap in de multiculturele samenleving. Case study Omwana (Oudere Migranten Werken aan een Nieuw Amsterdam)*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam/Stichting Actief Burgerschap.
- Tonkens, E. en G. Kroese, 2009, *Bewonersparticipatie via vouchers: democratisch en activerend? Evaluatie van de eerste fase van de extra budgetten voor bewonersinitiatieven (voucheregeling) februari-oktober 2000*. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Tonkens, E. en I. Verhoeven, 2011, *Bewonersinitiatieven: proeftuin voor partnerschap tussen burgers en overheid*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam (www.stichtingactiefburgerschap.nl).
- Verba, S., K. Schlozman en H.E. Brady, 1995, *Voice and equality. Civic voluntarism in American politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Wenker, J.H., 2010, *Local differences in the enhancement of local social participation in deprived neighborhoods within three local district authorities in Amsterdam*, master thesis Program Social Policy and Social Work in Urban Areas. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2005, *Vertrouwen in de buurt*, Rapporten aan de regering nr. 72. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wuthnow, R., 1998, *Loose connections. Joining together in America's fragmented communities*. Cambridge: Harvard University Press.